

Examination and Recognition of Religious Icons of the Qajar Court (Documentary Study)

By Seyed Masoud Seyed Bonakdar¹, Mahnaz Kamalvand²

Abstract:

Iconography, which is one of the most important components of religious art in Iran began to flourish in the Safavid era with the socialization of the Shi'ite school and developed in the Qajar era. During this era, the general belief in icons as a means of repelling calamity and bringing good luck prompted the Qajar kings to pay more attention to the art of iconography. This art developed as one of the arts favored by the Qajar court and thus several icons were prepared by order of the Qajar court and these icons found a special value in the rites and customs of the Qajar court.

The findings of the research show that regarding the importance of icons among the common beliefs of Qajar society, the kings of this dynasty have held a more special outlook towards the art of iconography. Accordingly, the artists of the Qajar court prepared special icons. Given the political function and legitimization of the icons, Nasser al-Din Shah procured several icons for his court and exposed them to the public in various ways and used them in different modes in the rites and customs of his court. Emphasis on the atomistic perspective and the application of Divine themes and the combination of Eastern and Western art themes, etc., are referred to as among the artistic features of these religious icons.

The present study is intended to study the historical and artistic features of the eight religious icons of the Qajar court through historical and analytical-descriptive methods and field observations using documentary and library sources and to specify what the symbolic value and political function of these icons have been in the Qajar court.

Keywords:

icon, iconography, Qajar era, Nasser al-Din Shah, jewelry.

بررسی و بازشناسی شمایل‌های مذهبی دربار قاجار (مطالعه اسنادی)

سید مسعود سیدبنکدار^۱، مهناز کمالوند^۲

۱ چکیده

شمایل‌نگاری که از مهم‌ترین ارکان هنر مذهبی در ایران است، از عصر صفوی با رسمیت یافتن مذهب شیعه، رونق و در عصر قاجار تکامل یافت. در دوره قاجار باور عمومی به شمایل‌ها به عنوان عامل دفع بلا و به ارمغان آورنده خیر و برکت سبب شد تا نگاه پادشاهان قاجار نیز بیش از گذشته معطوف به هنر شمایل‌نگاری گردد. شمایل‌نگاری به عنوان یکی از هنرهای مورد توجه دربار قاجار رشد یافت و چندین شمایل به سفارش دربار قاجار تهیه گردید و این شمایل‌ها جایگاه ویژه‌ای در آداب و رسوم دربار قاجار یافتند.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، نظر به اهمیت یافتن شمایل‌ها در میان باورهای عمومی جامعه عصر قاجار، پادشاهان این سلسله نیز نگاه ویژه‌تری را نسبت به هنر شمایل‌نگاری ابراز داشته‌اند. بر همین مبنا هنرمندان دربار قاجار شمایل‌های ویژه‌ای را تهیه نمودند. با توجه به کارکرد سیاسی و مشروعیت بخشی شمایل‌ها، ناصرالدین‌شاه شمایل‌های متعددی در دربار خود تهیه نمود و به شیوه‌های گوناگون شمایل‌های مذکور را در معرض دید عموم قرار داده، به انحای مختلف از آن‌ها در آداب و رسوم دربار استفاده می‌نمود. از ویژگی‌های هنری این شمایل‌های مذهبی می‌توان به تأکید بر جزئی‌نگری و کاربرد مضامین الهی و تلفیق مضامین هنر شرقی و غربی و غیره اشاره کرد.

پژوهش حاضر درصدد است، به روش تاریخی و تحلیلی، توصیفی و مشاهده میدانی با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای به بررسی ویژگی‌های تاریخی و هنری ده شمایل مذهبی دربار قاجار بپردازد و مشخص نماید که ارزش نمادین و کارکرد سیاسی این شمایل‌ها در دربار قاجار چه بوده است؟

۱ واژگان کلیدی

شمایل، شمایل‌نگاری، دوره قاجار، ناصرالدین‌شاه، جواهرات.

شمایل، شمائل واژه عربی و جمع شمال و شمیله است و در اصل، به معنای صفت‌ها، خصلت‌ها، طبع‌ها و اخلاق انسان است و به خوبی‌های ذات و سرشت‌های نیکو و پاکیزه اطلاق می‌شود، اما به چهره و ویژگی‌ها و مشخصات صورت نیز گفته می‌شود (دهخدا، ذیل شمائل). همچنین به صورت‌نگاری و ترسیم چهره بزرگان دین و نگارگری وقایع مذهبی شمایل‌سازی می‌گویند (معین، ۱۳۸۹: ۶۵۱). شمایل کلمه‌ای است که از ترجمه واژه icon می‌آید و مترادف کلمه‌هایی چون نگاره، تندیس، تصویر و تمثال است. کلمه ایکون^۱ که واژه‌ای یونانی است، ریشه icon به حساب می‌آید. یونانی‌ها این واژه را برای نامیدن باز نمونه‌ای انسانی خود از خدایان به کار می‌بردند و تفسیر تصویری از روایت‌های دینی یونانیان بود. لفظ ایکون گرافی^۲ (شمایل‌نگاری) از واژه یونانی Eikonografia می‌آید. در استعمال مدرن ایکونوگرافی عبارت است از توصیف یا تفسیر محتوای آثار هنری (بیالوتسکی و حسینی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۶۹۲).

شمایل‌نگاری به عنوان یک هنر مذهبی در دوره آغازین اسلامی در مقایسه با دنیای مسیحیت و بودیسم چندان موردتوجه و تشویق نبود. متکلمین و فرقه‌های افراطی شمایل‌نگاری را منع می‌کردند و متعصبانه این بازنمایی را تقلیدی از فعل خالق متعال می‌دانستند؛ بنابراین، از آنجاکه هیچ‌گونه نقاشی دینی در صدر اسلام موجود نبود، نقاشان هیچ سنتی نداشتند تا تجربیات خود را بر مبنای آن قرار دهند (عکاشه، ۱۳۸۴: ۸-۹). و پس از ظهور اسلام نقاشی‌های دینی از حد مصورسازی داستان‌های شخصیت‌های مقدس فراتر نرفته بود (پاکباز، ۱۳۷۸: ۵۸۴).

از اواخر سده سیزدهم / هفتم هجری، برخی موضوع‌های دینی و شخصیت‌های مذهبی در عرصه نقاشی رخ نمودند، به خصوص نقاشان به تصویر کردن شمایل حضرت رسول (ص) همت گماشتند. نسخه‌های مصور جامع التواریخ و آثار الباقیه مربوط به اوایل سده چهاردهم / هشتم هجری، از جمله اولین کتاب‌هایی است که در آن‌ها شمایل حضرت رسول (ص) آمده است (پاکباز، ۱۳۸۴: ۵۸۴، هیلن برند، ۱۳۸۰: ۱۱۰).

شمایل‌نگاری در دوران اسلامی، بیشتر بر اساس مضامین شیعی خلق شد که از دوره آل بویه نقش پررنگ خود را ایفا نمود. حاکمان دیلمی در سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری، حکومتی مبتنی بر اصول تشیع ایجاد نمودند و در قرن هفتم هجری قمری نیز، با استقرار مغول‌ها علمایی نظیر خواجه نصیر طوسی و شاگردش علامه حلی معارف تشیع را به صورت محتوایی در ایران شکل دادند. پس از آن با اسلام آوردن غازان خان در ۶۹۴ هجری و مهم‌تر از آن پذیرفتن مذهب تشیع از سوی محمد خدابنده یا الجایتو (۷۰۳-۷۱۶ ه. ق. / ۱۳۰۴-۱۳۱۶ م)، بستری برای رشد این مذهب در ایران فراهم گردید. بعد از ایلخانیان علمای شیعه و بسیاری از فرقه‌ها، امکان آماده‌سازی فرهنگ تشیع را برای دوران تیموری و پذیرش آن به عنوان مذهب رسمی در دوره صفویه فراهم نمودند (عرفان، ۱۳۸۵: ۴۱). نخستین کتابی که به طور اختصاصی به شمایل‌نگاری شیعی می‌پردازد، خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی است که فرهاد نگارگر آن را به عهده داشته است و شمایل امیرالمؤمنین (ع) را به تصویر کشیده است (تدین، ۱۳۹۵: ۹۶).

در سبک دوران تیموری نیز تعداد قابل توجهی از نگاره‌ها مضمون دینی داشته‌اند. در دوران تیموری، به دلیل گرایش حکام و وزیران زاهد، به مذهب و اهمیت آن بیشتر پرداخته شده است و علاوه بر نسخ تاریخی، داستان‌های

1. eikon

2. Iconography

مذهبی مصور در نسخه‌های ادبی، قابل‌دستیابی هستند. در این دوره گرایش خارجی و همچنین تقلید از هنر چین و مسیحی کم رنگ شده و ما شاهد رشد سبک اصیل ایرانی هستیم (تدین، ۱۳۹۵: ۹۸).

از عصر صفوی تشییع امامیه موجب و ضامن استقلال، تمامیت ارضی، وحدت ملی و نجات ایران گردید. زبان فارسی، شعائر، مراسم، جشن‌های ملی و آیینی و هنر ایرانی شکوفا گردید و همهی عناصر هویت ملی گرامی داشته شد. (افتخارزاده، ۱۳۷۷: ۱۸۰-۲۲۴) شمایل‌نگاری از همین دوره پررنگ شد و تا اواخر دورهی پهلوی دوم ادامه داشت. مطالعه نمونه‌ها یا آثار شمایل‌نگاری‌های ادوار گذشته، مبین این مطلب است که اوج این سنت با مضامین شیعی، به لحاظ گستردگی و تنوع، در عصر قاجاریه صورت پذیرفته است (محفوظی، ۱۳۹۴: ۴).

شمایل‌نگاری در عصر قاجار با دیوارنگاره‌ها آغاز گردید که با نگاره و نظم همراه بود و دیوارهای اماکن مذهبی، بقعه‌ها، تکیه‌ها، حسینیه‌ها و مزارها را می‌آراست. این دیوارنگاره‌ها شامل اساطیر قومی و ملی و نمایه‌های اهل بیت (ع) بود. در این شمایل‌نگاری از همان آغاز، گاه بر چهره‌های اولیای دین، شعاعی از نور قرار می‌گرفت تا از هرگونه خیال‌پردازی به دور باشد و حرمت و قداست اولیا حفظ گردد.

اگرچه شمایل‌نگاری در ایران ویژگی‌های خاص خود را دارد و شمایل‌های ایرانی بیشتر جنبه مردمی یا فرهنگ عامیانه دارند و بن‌مایه‌های آن‌ها نمایانگر اندیشه و احساس ملی، قومی و مذهبی عامه مردم و مفاهیم و معانی و برداشت‌هایی است که مردم از تاریخ اسطوره‌ای، حماسی و مذهبی در ذهن تاریخی‌شان دارند (بلوک باشی، ۱۳۸۰: ۳). اما دستگاه‌های حکومتی در طول تاریخ از هنر در راستای نمایش قدرت و حفظ هویت سیاسی و فرهنگی بهره می‌گرفتند. روحیه هندوستی پادشاهان قاجار به‌ویژه فتحعلی شاه (۱۲۱۳-۱۲۵۰ ه. ق. ۱۷۹۷-۱۸۳۴ م) و ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه. ق. ۱۸۴۸-۱۸۹۶ م) زمینه‌ساز رشد و گسترش هنر درباری به‌ویژه نقاشی و خلق آثار گران بها از جمله در هنر شمایل‌نگاری شد. استفاده از این آثار به‌عنوان رسانه‌ای جهت تبلیغات مذهبی از نکات قابل‌توجه در این جریان است که سبب شد هنر شمایل‌نگاری مذهبی در دربار از ویژگی‌های هنری و نمادین و جایگاه تاریخی منحصر به فردی برخوردار شود. بررسی این ویژگی‌ها موضوع پژوهش است. در این تحقیق هشت نمونه شمایل مذهبی کمتر دیده شده از خزانه جواهرات ملی و مجموعه‌های ارزشمند عصر قاجار از جمله خزانه کاخ گلستان، موزه هنرهای تزئینی اصفهان برای نخستین بار مورد مطالعه و بررسی قرار خواهد گرفت و از جهت معرفی این آثار ارزشمند و مطالعه تاریخ‌نگارانه آن‌ها حائز اهمیت است.

لازم به ذکر است، در این پژوهش عناوین شمایل برای کاربرد عامه یعنی صورت‌نگاری‌های مذهبی به کار رفته است، همچنین واژه تمثال که در لغت به معنای صورت منقوش، نگار، تصویر، مجسمه، پیکر و غیره است (معین، ۱۳۸۹: ۳۲۹) به معنای مصطلح و کاربردی عصر قاجار یعنی مدال‌های منقش به تصاویر بزرگان دین و پادشاهان قاجار که برای سینه ریز و گردن آویز و شمشه به کار می‌رفته است، اطلاق گردیده است.

۱ روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی از نوع تاریخی و با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای، به بررسی عوامل زمینه‌ساز در رشد و گسترش هنر شمایل‌نگاری پرداخته است. سپس با روش تجزیه تحلیل داده‌های کیفی به مطالعه میدانی شمایل‌های درباری باقی‌مانده از عصر قاجار خواهد پرداخت. جامعه آماری در این تحقیق

شمایل‌های موجود در خزانه جواهرات ملی، کاخ گلستان و موزه هنرهای تزئینی اصفهان است که نمایانگر سیر تکامل فن شمایل‌نگاری مذهبی در دربار قاجارند. مطالعه و مقایسه این شمایل‌ها از نظر شکل ظاهری و جواهرات به‌کاررفته در تزئین آن‌ها، از راهکارهای این تحقیق در دستیابی به اهداف است. نظر به عنوان تحقیق که به بررسی متون و اسناد اشاره دارد، لازم به ذکر است که منابع کتابخانه‌ای این تحقیق شامل منابع تاریخی دست‌اول، خاطرات، سفرنامه‌ها، دایره‌المعارف‌ها، متون هنری، مقالات، منابع انگلیسی و ترکی است. همچنین منابع اسنادی شامل نسخ خطی کتابخانه ملی ملک، اسناد کاخ گلستان و نسخ خطی مرکز اسناد آستان قدس رضوی می‌شود.

۱. پیشینه تحقیق

۱. یکی از جامع‌ترین منابع درباره شمایل‌نگاری مذهبی عصر قاجار کتاب شمایل‌نگاران قاجار اثر اس. جی. فالک^۲ است که در سال ۱۹۷۲ م/ ۱۳۵۰ ه. ق به رشته تحریر درآمده و در سال ۱۳۹۳ در ایران ترجمه شده است. مؤلف کتاب ۶۳ تصویر رنگی از شمایل مذهبی و بر اساس پژوهش‌هایش ۲۵ تصویر سیاه‌وسفید مربوط به دوره قاجار را از مجموعه ایمری گردآوری کرده است و در این کتاب با نگاهی تحلیلی و روایی به بررسی این آثار پرداخته است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب تصاویر آثار این دوره است که یکجا و در کنار هم منتشر شده‌اند. درواقع این کتاب یکی از اسناد مهم برای بررسی نقاشی رنگ‌روغن این دوره تاریخی ایران محسوب می‌شود. بااین‌حال هشت شمایل مورد مطالعه در مقاله حاضر جزئی از مواد مورد بررسی نویسنده این اثر نبوده است و مقاله حاضر از لحاظ بررسی هشت شمایل کمتر دیده شده عصر قاجار حائز اهمیت است.

۲. ازجمله پژوهش‌های اخیر در زمینه شمایل‌نگاری مذهبی مقاله «نگاهی بر شمایل‌سازی مذهبی در ایران» نوشته شوریده غازی است که به مناسبت نمایشگاه حضرت علی (ع) در آیین هنر در سال ۱۳۷۹ ه. ش به چاپ رسید. این پژوهش با نگاهی توصیفی به بررسی تاریخچه شمایل‌سازی در تاریخ ایران پرداخته است. دیدگاه متفاوت و هدف مختلف این پژوهش را از اثر حاضر متمایز می‌کند. اگرچه این مقاله از نظر پرداختن به شمایل‌های مذهبی به‌ویژه شمایل‌های امیرالمؤمنین (ع) با مقاله حاضر بی‌شباهت نیست، اما هشت شمایل بررسی شده در مقاله حاضر را مورد مطالعه قرار نداده است که یکی از وجوه تمایز این دو اثر است.

۳. مقاله علی بلوک باشی تحت عنوان «شمایل‌نگاری در حوزه هنر عامه مردم ایران» اثری است که در سال ۱۳۸۰ ه. ش به معرفی رساله ماریا ویتوریا فونتانا^۳ در ۱۹۹۴ م با عنوان شمایل اهل بیت (ع) پرداخته است که از لحاظ هدف و جامعیت موضوع با پژوهش حاضر متفاوت است.

۴. اثر دیگری تحت عنوان «هنر شیعی: عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان» در سال ۱۳۸۴ ه. ش توسط مهناز شایسته فر به رشته تحریر درآمد. نویسنده در این کتاب به پژوهش محتوایی و بحث نظری در زمینه هنر اسلامی به‌ویژه در زمینه هنر اسلامی. ایرانی در دوران تیموری و صفوی در عرصه

۱. نام اصلی «Gajar Painting, Persian old painting of the 18 & 19 centuries»

2. S. J. Falk al

3. Maria Vittoria Fontana

نگارگری و کتیبه‌نگاری پرداخته است و در بررسی پیشینه شمایل‌نگاری قبل از عصر قاجار برای تحقیق حاضر مورد استفاده قرار گرفته است.

۵. از دیگر پژوهش‌های انجام شده در این زمینه مقاله «بررسی رابطه بین حمایت فتحعلی شاه قاجار از هنر و استفاده سیاسی از آن» نوشته محمد معین‌الدینی است که در سال ۱۳۹۴ ه.ش در فصلنامه تخصصی علوم سیاسی به چاپ رسید. این پژوهش به تحلیل نقش فتحعلی شاه در حمایت و همچنین نحوه بهره‌برداری سیاسی از هنر در دوره اول قاجار پرداخته است و نگاهی نیز به شمایل‌نگاری به عنوان هنری تبلیغاتی داشته است. وجه تمایز این اثر با پژوهش حاضر در نگاه کلی آن بر هنر و اشاره‌ای جزئی بر شمایل‌نگاری است. از دیگر سو این پژوهش اگرچه باهدف بررسی کارکردهای سیاسی، هنر عصر قاجار را مورد بررسی قرار داده است، که با اهداف پژوهش حاضر بی‌شبهت نیست، اما بازه زمانی مورد نظر آن برخلاف پژوهش حاضر تنها به عصر فتحعلی شاه محدود شده است.

۶. از دیگر آثار متأخر در زمینه شمایل‌نگاری مذهبی عصر قاجار مقاله «بررسی ویژگی‌های شمایل‌نگاری شیعی در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای عصر قاجار (با تأکید بر واقعه عاشورا)» اثر اصغر جوانی و حبیب‌الله کاظم نژادی است که در سال ۱۳۹۵ ه.ش در نشریه شیعه‌شناسی به چاپ رسید. همان‌گونه که از عنوان آن مشخص است این مقاله اگرچه به بررسی شمایل‌نگاری عصر قاجار پرداخته است، اما رویکرد مطالعاتی آن حول نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای بوده و موضوع مورد تحقیقش تصویرگری واقعه عاشورا است. با توجه به اینکه مقاله حاضر به مطالعه بررسی شمایل‌های مذهبی درباری پرداخته است، با اهداف مقاله مذکور تداخل نخواهد داشت.

بنابراین، آثار پیشین جامعیت و مانعیت کافی از نظر هدف و موضوع با اثر حاضر ندارند و اهمیت آن‌ها برای این تحقیق از جهت تکمیل کردن بخشی از تاریخچه موضوع است.

۱ ارزش و جایگاه شمایل‌های ائمه اطهار (ع) و کاربرد سیاسی آن‌ها در دربار قاجار

در دوره قاجاریه به دلیل ارتباط روزافزون با غرب روش‌های جدیدی در هنر و نقاشی باب شد، همچون نقاشی قهوه‌خانه‌ای، پرده‌های رنگ‌روغنی، نقاشی پشت شیشه و همچنین گسترش و رواج چاپ سنگی و کاشی‌نگاره‌ها که در آن‌ها علاوه بر تصاویر رزمی و بزمی، تصاویر مذهبی و شمایل‌نگاری نیز مشاهده می‌شود.

گسترش شمایل‌نگاری از چهره خاندان پیامبر اسلام و خصوصاً امام علی (ع) از شاخصه‌های عصر قاجار است. به گزارش یاکوب ادوارد پولاک^۱، در ایران آن روز، شیعیان به عکس‌ها و تصاویر دل‌بستگی داشتند و تقریباً در تمام خانه‌های مردم، تصویری از امام علی (ع) وجود داشت، حتی در خانه‌های مردمان فرودست نیز تصویری از آن حضرت را با عدم مهارت بر چوب کنده‌کاری کرده بودند و چون بر این باور بودند که چهره ایشان چندان زیبا و دلپسند بوده است که هیچ نقاشی از عهده کشیدن آن بر نمی‌آید، همواره آن صورت را پوشیده می‌داشتند (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۲۲).

در میان شمایل‌های درباری شمایل متعلق به شاه از همه شاخص‌تر بود و مراسمی رسمی را هم برای تعظیم و

1. Jakob Eduard Polak

گرامیداشت آن وضع کرده بودند؛ چنان‌که از اطلاعات مربوط به آن دوران مستفاد می‌شود، برگزاری تشریفات مربوط به شمایل‌ها چندان مورد قبول علمای دوره قاجار قرار نمی‌گرفت، به‌گونه‌ای که علما به‌طور آشکار از این مراسم «پرستش گونه» ابراز ناخرسندی می‌کردند. هرچند این مخالفت، چندان تأثیری بر این عمل نتوانست بگذارد (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۲۲).

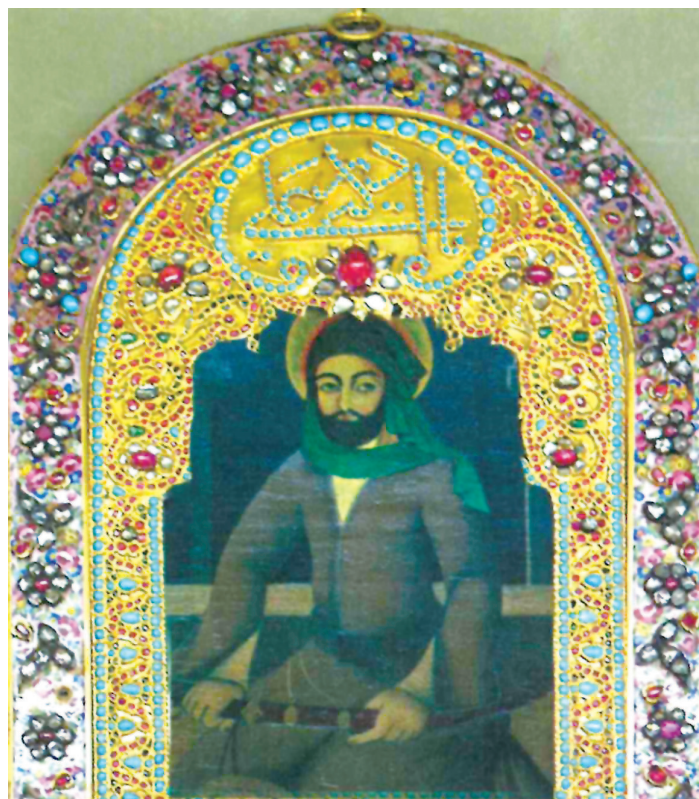
شمایل‌های مذهبی و سلطنتی و همچنین تمثال‌ها در مراسم‌های درباری از ارکان اصلی محسوب می‌شدند. مناسبت‌هایی مانند رؤیت ماه نو قمری، جشن عید نوروز، اعیاد مذهبی، مراسم سلام و عزاداری‌ها از آداب و رسوم خاصی برخوردار بود که شمایل‌های مذهبی در کنار سایر اسباب تقدیس از جمله قرآن کریم، ادعیه و زیارت‌ها در این مراسم‌ها کاربرد داشت (عضدالدوله، ۱۳۷۶: ۵۱-۵۲).

شمایل‌ها به‌طور معمول جزئی از لوازم و وسایل شخصی شاه بودند و در صندوق‌خانه نگهداری می‌شدند و صندوقدار شاه مسئول نگهداری از این لوازم بوده است. صندوقدار مذکور در صورت رسمی این لوازم از محل نگهداری لوازمی همچون شمایل‌ها، خطوط منسوب به ائمه، قرآن‌ها و ادعیه مذهبی و تربت امام حسین (ع) تحت عنوان شمایل‌خانه یاد کرده است. در واقع صندوقدار شاه از روی ذوق شخصی خود و از باب تیمن و تبرک به بخشی از لوازم تحویلی خود جنبه اهمیت و قداست داده است و در آغاز دفترچه خود از عبارت شمایل‌خانه استفاده کرده است اما درواقع طبق آنچه از اسناد بیوتات برمی‌آید، بخش مستقلی در بیوتات سلطنتی تحت عنوان شمایل‌خانه وجود نداشته است.

از زمان فتحعلی شاه مراسم استهلال ماه با اسبابی همچون آینه، قرآن، خطوط منسوب به ائمه اطهار و برخی دعاها انجام می‌گرفت و شاه در هنگام رؤیت ماه بر کلام الله مجید نگاه می‌کرد (عضدالدوله، ۱۳۷۶: ۵۱-۵۲). در زمان ناصرالدین شاه از آنجایی که تقدیس شمایل‌ها مرسوم شده بود، مراسم استهلال ماه با رؤیت شمایل حضرت علی (ع) انجام می‌شد (ناصرالدین شاه، ۱۳۸۷: ۱۳۳).

در دوره مظفرالدین شاه نیز شمایلی از رسول اکرم (ص) در اختیار شاه بود که در مراسم تحویل سال نو جهت تبرک بر آن نظاره می‌کرد (سپهر، ۱۳۶۸: ۵۰). همانند دربار قاجار، در سایر ایالات نیز در وقت تحویل نوروز، حاکمان و بزرگان دولت شمایل پیامبر (ص)، حضرت علی (ع)، حضرت فاطمه (س) و امام حسن و امام حسین (علیهم‌السلام) را که در هاله‌ای از نور احاطه شده بود در دست راست خود می‌گرفتند و حاضران در برابر این شمایل و تصویر شاه که در دست دیگر حاکم بود سر تعظیم فرود می‌آوردند (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۳۰).

یکی از نخستین شمایل‌های جواهرنشان خزانه سلطنتی شمایل امیرالمؤمنین (ع) بود که از دیرباز در خزانه پادشاهان ایران موجود بود و گفته می‌شود که از هندوستان به ایران آورده شده است. این شمایل در زمان فتحعلی شاه برای مدتی از خزانه خارج شد و در عصر ناصرالدین شاه مجدداً به خزانه عودت داده شد (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۲۲-۲۲۳) (تصویر ۱).

تصویر شماره ۱: شمایل حضرت علی (ع) موجود در کاخ گلستان

این شمایل که توسط آقا حسن به خزانه بازگردانده شد، تحت تملک ناصرالدین شاه قرار گرفت. «شاه چنین می‌پنداشت که این اثر، شمایل واقعی حضرت علی (ع) است و آن را در صندوقی از طلای میناکاری شده، حفظ می‌کرد و احترام زیادی برای این اثر قائل بود، هنگامی که این شمایل را به اتاق می‌آوردند، تمام درباریان تعظیم می‌کردند. شاه نیز در برابر این شمایل، تعظیم غرایبی می‌کرد. وی طریقتی را بنیان نهاده بود که هدف آن تکریم از این شمایل بود، اما روحانیان با اکراه بسیار در این جلسات حضور می‌یافتند، زیرا آنان در تمام این تشریفات، به حق، نوعی شمایل پرستی می‌دیدند که به صراحت تمام برخلاف نص قرآن بود» (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۲۲-۲۲۳) (تصویر ۱).

همه‌ساله در هنگام تحویل سال جدید دو تن از سادات نزد شاه آمده، ضمن تبریک سال جدید شمایل حضرت علی (ع) را از شاه می‌گرفتند و دست به دست می‌چرخاندند تا همه بر آن بوسه بزنند (فوریه، ۱۳۶۶: ۱۴۵). ناصرالدین شاه به این تمثال علاقه زیادی داشت و در سفرها به ویژه سفر به عتبات آن را به همراه خود می‌برد. در سفر به نجف این تمثال را جهت تبرک در ضریح مقدس حضرت علی گذاشته بود (ناصرالدین شاه، بی‌تا: ۱۶۷). شدت علاقه ناصرالدین شاه به شمایل‌ها سبب شد که در کاخ سلطنتی اقدام به ایجاد شمایل‌خانه بنماید و محلی را برای نگهداری شمایل‌های جواهرنشان اختصاص دهد (ذکا، بی‌تا: ۳۳، شمعی و خاچاطور، ۱۳۸۷: ۲۱).

علاوه بر شخص شاه که در هنگام تحویل سال بر شمایل نظاره می‌کرد، سایر اشراف و مردم عادی نیز در خانه‌های خود شمایل از حضرت امیر (ع) در اختیار داشتند که در هنگام تحویل سال ضمن دعاگویی در آن نگاه می‌کردند (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۲۳).

استفاده از تمثال و شمایل به عنوان آرایه‌ای زینتی که بر پیکر نصب شود، برای نخستین بار از زمان فتحعلی شاه مرسوم شد. تمثال همایون مدال جواهر نشانی بود که منقش به تصویر پادشاه وقت گردیده بود. نشان تمثال ابتدا توسط اروپاییان ابداع گردید، سپس سلطان محمود ثانی (۱۷۸۹-۱۸۳۹ م) به تقلید از اروپاییان اقدام به ایجاد تمثال نمود، مقارن با همین دوران، فتحعلی شاه با الهام از تمثال محمود ثانی تمثال همایون را ایجاد کرد (الدم، ۲۰۰۴: ۲۶-۲۷-۲۸).

محمدشاه (۱۲۲۲-۱۲۶۴ ه. ق. / ۱۸۳۴-۱۸۴۸ م) ابتدا تمثال پدر بزرگش فتحعلی شاه را بر گردن می‌آویخت (تصاویر ۲ و ۳)، اما ناصرالدین شاه که رابطه چندان خوبی با پدر نداشت، ظاهراً علاقه‌ای هم به استفاده از صورت پدر نداشت، بنابراین تصمیم گرفت از شمایل امیرالمؤمنین (ع) که تحت تملک داشت و پیش‌تر از ارزش آن نزد شاه گفتیم تمثالی تهیه کند و بر گردن بیاویزد.

تصاویر شماره ۲ و ۳: تصاویری از محمدشاه قاجار که تمثال پدر بزرگش فتحعلی شاه را بر گردن آویخته است. (منبع: Roby, 1999: 118-117)

تهیه و رونمایی از این تمثال مبارک باید در مناسبتی سعد و فرخنده انجام می‌گرفت. شاه قاجار که برای مدت طولانی در دوران سلطنت خاندانش فتح و پیروزی به دست نیامده بود، فتح هرات را مناسبت مبارکی دانست که بتواند ایجاد تمثال را به آن پیوند دهد؛ بنابراین پس از فتح هرات دستور داد تا میرزا ابوالحسن خان نقاشباشی (صنیع الملک) از روی شمایل موجود در خزانه تمثالی را به تصویر کشید که با جواهر مزین شده بود (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، ج ۳: ۱۷۹۴). در ناسخ التواریخ در این باره آمده است که: «چون مژده این فتح برسید، تمثال مبارک آن حضرت که از دیرباز در خزانه ایران ضبط بود و هر روز بعد از اذان صبح به صاحب آن تمثال نیاز همی برد، بفرمود صورتگران چرب‌دست بدان شباهت و شمایل صورتی رسم کردند و با جواهر ثمین مکمل و مرصع داشتند و لثالی^۱ منضود علاقه بستند تا آن نشان همایون را از گردن مبارک درآویزد» (سپهر، ۱۳۴۴، ج ۳: ۱۳۷۷).

۱. لثالی منضود: مرواریدهای به نظم درچیده.

در روز چهارشنبه بیست و هفتم ربیع الاول سال ۱۲۷۳ هـ. ق. / ۱۸۵۶ م، در ساعتی که منجمین معین نمودند، به مناسبت مزین شدن جامه شاه به تمثال مبارک آن حضرت جشنی برپا گردید. علما و فضلا و اعظم شاهزادگان و ارکان دولت در این مجلس دعوت بودند و گروه‌گروه برای عرض تبریک می‌آمدند. در این جشن صدراعظم تمثال مبارک را در طبقی مرصع نهاده به حضور شاه آورد و در ایوان مجلس در حالی که شاه برخاسته و تمثال را تکریم و تعظیم نمود، شیخ رضا امام جماعت، تمثال مبارک را بر پیکر شاه بیاویخت. در آن روز به نام مبارک امیرالمؤمنین (ع) یک صد و ده بار از میدان توپخانه توپ شادیانه شلیک کردند (هدایت، ۱۳۸۰، ج ۱۰: ۷۰۲ - ۷۰۳؛ سرنا، ۱۳۶۲: ۷۶؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج ۳: ۱۲۷۵). این نشان که از این پس عنوان «نشان علوی» گرفت، از سال ۱۲۷۳ هـ. ق. / ۱۸۵۶ م، به عنوان یکی از نشان‌های رسمی دولت قاجار معرفی گردید که مورد کاربرد آن فقط برای شاهان بود و به شخص دیگری اعطا نمی‌گردید. در دوره دیگر پادشاهان قاجار نیز این نشان ارزش و اهمیت خود را حفظ کرد و از ملزومات تشریفات مراسم‌های درباری بود (سپهر، ۱۳۸۵: ۲۹۵) (تصویر ۵ تا ۱۰).

سخن رایج در مورد این نشان در دوره ناصری چنین بود که: در اختیار داشتن این شمایل برای ناصرالدین شاه به مثابه وثیقه مذهبی و حرزی تسخیرناپذیر در نظر ملت است (سرنا، ۱۳۶۲: ۷۶) و این امر اهمیت شمایل و تصاویر مذهبی در مشروعیت بخشی سیاسی و تداوم نقش و کاربرد نمادگرایی مذهبی در تحکیم پایه‌های حکومت را نشان می‌دهد. شاه این‌گونه اظهار می‌نمود که شمایل حضرت به منزله حرز جان و زینت تن او خواهد بود و با استعمال آن بر تمامی سلاطین اسلام برتری خواهد یافت و وی اذعان می‌داشت که حضرت در فردای محشر بدین واسطه شفاعت صاحب این نشان را خواهد کرد (هدایت، ۱۳۸۰، ج ۱۰: ۷۰۳ - سپهر، ۱۳۷۷، ج ۳: ۱۳۴۵). جهت تبلیغ و برای به نمایش گذاشتن این نشان، شاه تا مدت‌ها در مناسبت‌های رسمی و مذهبی از جمله عید غدیر این شمایل را در نظر درباریان و مردم بر گردن می‌آویخت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۸۱۰).

قاجارها این اقدام ناصرالدین شاه در تهیه شمایل امیر و به همراه داشتن آن را دلیل بر بزرگی عقاید سلطان می‌دانستند و حتی ظل السلطان در خاطرات خود میزان ارادت شاه به خاندان عصمت و طهارت را با این عمل سنجیده و او را تالی سلمان و مالک اشتر و ابوذر دانسته است (ظل السلطان، ۱۳۶۸: ج ۱: ۴۰۰).

علاوه بر بررسی مشخصات ظاهری شمایل‌های مذکور به بررسی چند نمونه دیگر از شمایل‌های سلطنتی جواهرنشان موجود در خزانه سلطنتی می‌پردازیم.

۱. الگوی شمایل‌های مذهبی دربار قاجار

الف. شمایل امیرالمؤمنین موجود در کاخ گلستان

پیشتر گفته شد که یکی از نخستین شمایل‌های موجود از امیرالمؤمنین (ع)، شمایلی است که نقل شده از هندوستان به خزانه پادشاه ایران انتقال یافته بود؛ اما از زمان دقیق و نحوه انتقال آن به خزانه، همچنین نقاش این اثر اطلاع دقیقی در دست نیست. این شمایل در زمان فتحعلی شاه از خزانه خارج شد و در عصر ناصرالدین شاه توسط آقا حسن برادرزاده آقا یعقوب به خزانه بازگردانده شد (ذکا، ۱۳۸۲: ۱۰۳) و مبنای نشان علوی قرار گرفت. شمایل مزبور

۱. مطلب در پاورقی احتمالاً از مترجم

۲. مطلب در پاورقی احتمالاً از مترجم

یکی از مهم‌ترین شمایل‌ها در میان مجموعه شمایل‌های سلطنتی است (تصویر ۱).

خروج این شمایل از خزانه توسط آقا یعقوب صندوقدار فتحعلی شاه و مسئول نگهداری این شمایل انجام گرفت.^۱ از آنجایی که آقا یعقوب خواجه بود و طبق قانون اموالش به شاه که مالک او محسوب می‌گردید، تعلق داشت، قبل از خروج از ارگ سلطنتی دارایی خود را جمع کرده و در پنج صندوق گذاشته بود که بعداً از ایران خارج نماید (نواب، ۱۳۴۹: ۲۷۹). مشخص است که شمایل امیرالمؤمنین نیز از جمله اموالی بود که به این صورت از خزانه سلطنتی خارج شد و پس از فوت آقا یعقوب توسط پسر برادرش آقا حسن به خزانه باز پس داده شد. (تصویر ۱)

در شمایل مزبور حضرت علی (ع) با چهره‌ای شرقی و محاسنی کوتاه به تصویر کشیده شده است و قبایی قهوه‌ای رنگ بر تن و شالی سبزرنگ بر کمر دارد. دستار سبزرنگ امام به صورت تحت الحنک نیز بر شانه‌ها قرار گرفته است و گرداگرد صورت حضرت هاله نور زرد و قرمز رنگی جلوه‌گر است. در این تصویر حضرت دوزانو نشسته و شمشیری با غلاف قهوه‌ای رنگ و قلباقه‌های طلایی در دست دارد. در جلو پای ایشان سپری قهوه‌ای رنگ قرار دارد. زمینه پشت این شمایل آبی پر رنگ است (تصویر ۱).

این شمایل ۶۱ مثقال و ۴ نخود وزن دارد و در قابی محراب‌گونه با روکش مخمل قرار گرفته است. متن حاشیه اول قاب رنگ صورتی دارد و بر روی آن گل و برگ‌های بسیار ظریفی با رنگ‌های آبی، سبز، زرد و قرمز نقاشی شده است. بر روی این حاشیه گل‌های شش پری الماس نشانده شده بر فلز نقره با قطعه یاقوتی در مرکز گل‌ها نصب است. چهار گل برگ مشابه با سایر گل‌ها مزین به دو تخمه فیروزه در چهار گوشه حاشیه گل برگ‌ها قرار دارد. بین گل‌های این حاشیه تخمه‌هایی از الماس به عنوان برگ بر فلز نقره و تخمه‌هایی از یاقوت بر طلای زرد نصب شده است (کتابخانه و موزه ملی ملک، ش ۶۱۶۴، ص ۳). در قسمت بالای قاب، ۵۲ قطعه یاقوت و ۲۳۲ قطعه الماس نصب شده است. در حاشیه دوم که شمایل در میان آن قرار گرفته گل‌ها و خطوط اسلیمی بر متنی از طلای زرد ساخته شده است. تعداد جواهرات نصب شده بر روی این شمایل از این قرار است: ۱۰۶ قطعه فیروزه با رقم «یا علی ادرکنی»، ۳۵۵ قطعه فیروزه ریز و درشت، ۱۱۹ قطعه الماس، ۴۱۲ قطعه یاقوت و ۱۴۲ قطعه زمرد.

در میان این جواهرات قطعه لعل نسبتاً درشت‌تری قرار دارد که بر بالای سر مبارک حضرت نصب شده است. بر اساس سوابق موجود این لعل توسط ناصرالسلطان از صنایع الممالک زرگر دربار ناصری، خریداری شده و نشان می‌دهد که قاب جواهرنشان شمایل احتمالاً در دوره ناصرالدین شاه ساخته شده است. بر بالای این قاب هم حلقه‌ای نصب است.

در سال ۱۲۷۳ هـ. ق/ ۱۸۵۷ م، برای نگهداری از این شمایل و سایر آثار متبرکه صندوقی چوبی که با ورقه‌های طلای میناکاری شده پوشیده شده بود توسط استاد خواجه، تهیه گردید (تصویر ۴) (کتابخانه و موزه ملی ملک، ش ۶۱۶۴: ص ۳).

۱. آقا یعقوب که اصالتاً اهل گرجستان بود، در سن هجده سالگی از شهر ایروان به تهران آورده شد و در این شهر مقطوع‌النسل گردید. از آنجایی که وی باسواد بود و زبان‌های فارسی، فرانسه، روسی و آلمانی را به خوبی می‌دانست در دربار فتحعلی شاه مشغول به کار شد و مدارج ترقی را به سرعت پیمود و به صندوقداری شاه رسید. سال‌ها معاملات اهل حرم توسط او انجام می‌شد و از این راه بسیار متمادی گردید. در جریان قرارداد ترکمانچای و مسئله استرداد اسرای گرجستان، آقا یعقوب که از اوضاع و احوال دربار و درباریان و اسرای گرجی در خانه رجال ایران و دیگر مسائل مربوطه آگاهی کامل داشت، به سفارتخانه روسیه پناهنده شد و تمام اطلاعات خود را در اختیار گریبایدوف، سفیر روسیه قرارداد. (نواب، ۱۳۴۹: ۲۷۹)

تصویر شماره ۴: تصویر: صندوقچه طلای
میناکاری شده مخصوص نگهداری از شمایل
امیرالمؤمنین (ع) و سایر آثار متبرکه - محل
نگهداری: گنجینه جواهرات ملی

ب. تمثال علوی اثر صنیع الملک

به دستور ناصرالدین شاه از روی شمایل قدیمی موجود در خزانه سلطنتی ایران، شمایل کوچکتري ساخته و پرداخته شد که نام تمثال علوی بر آن نهادند. این نشان از جمله نشان‌های دولتی از درجه اول محسوب می‌شد که مخصوص شاهان بود (نشان‌های دولت دلیر، ش ۳۹، ص ۱۰) و در سال ۱۲۷۳ هجری به مناسبت فتح هرات به دست مراد میرزا حسام‌السلطنه در زمان ناصرالدین شاه از روی شمایل موجود در خزانه ساخته شد و مرصع گردید و از آن زمان در روزهای سلام مورد استفاده قرار گرفت (تصاویر ۵ و ۶) (سپهر، ۱۳۶۸: ۲۹۵). این شمایل تا زمان احمدشاه توسط پادشاهان قاجار مورد استفاده بود. عزیزالسلطان در توصیف وضعیت ظاهری احمدشاه خردسال از تمثال امیرالمؤمنین (ع) که بر حمایل بر گردن وی بود یاد می‌کند (تصاویر ۸ و ۹ و ۱۰) (عزیزالسلطان، ۱۳۷۶: ج ۲: ۱۵۶۷). در تمثال علوی، شمایل حضرت علی (ع) تنها از سر تا شانه به صورت تمام رخ با قبا و دستار سبز که به صورت تحت‌الحنک برگرد صورت امام قرار گرفته، کشیده شده است. شمایل مذکور که به جهت زینت گردن و شانه شاه ساخته شده بود در قابی از نقره مکمل به الماس پشت باز فرنگی ساز قرار گرفت. این قاب دارای ۱۸۷ قطعه الماس و وزن آن ۱۱ مثقال و ۱۴ نخود است (تصویر ۷) (کتابخانه و موزه ملی ملک، سند ش ۶۱۶۴: ص ۳).

برای نگهداری از این تمثال جعبه‌ای زرین مرصع به الماس ساخته شد. این جعبه از جنس طلای میناکاری فرنگستان بود که با شاخ و برگ برجسته مزین شده و ترنج میان آن الماس نشان بود. قاب این تمثال و جعبه ساخته شده آن اثر هنرمند جواهرساز معروف دوره محمدشاه و ناصرالدین شاه معروف به «استاد خواجه» بود (کتابخانه و موزه ملی ملک، سند ش ۶۱۶۴: ص ۳).

نقاش زبردست این اثر میرزا ابوالحسن صنیع‌الملک غفاری^۱ به واسطه هنر و خلاقیتی که در آفرینش این شمایل نشان داد، یک جعبه رنگ جواهرنشان با نقش گل الماس و شیر و خورشید از ناصرالدین شاه هدیه گرفت (ذکا، ۱۳۴۲: ۲۲).

۱. صنیع‌الملک متولد ۱۲۲۹ ه. ق/ ۱۸۱۷ م، فرزند محمد از خانواده غفاری کاشانی و عموی میرزا محمد کمال‌الملک است. وی از مشاهیر نقاشی در ایران بود. در زمان محمدشاه در سال ۱۲۵۶ ه. ق/ ۱۸۴۰ م، به تشویق و مساعدت حسینعلی خان نظام‌الدوله معیرالممالک برای تکمیل هنر خود به ایتالیا سفر کرد و چند سال در موزه فلورانس و رم مشغول نقاشی بود. پس از بازگشت نقاش دربار شد و علاوه بر این مدیر روزنامه و چاپخانه دولتی نیز بود و در سال ۱۲۷۸ ه. ق/ ۱۸۶۱ م، ملقب به صنیع‌الملک گردید. میرزا ابوالحسن خان مؤسس نخستین مدرسه نقاشی در ایران است. وی در سال ۱۲۸۳ ه. ق/ ۱۸۵۶ م، درگذشت. (ذکا، ۱۳۴۲: ۱۵-۱۸).

۲. ن ک: روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۳۱۷، شهر رجب غره ۱۲۷۳ ه. ق.

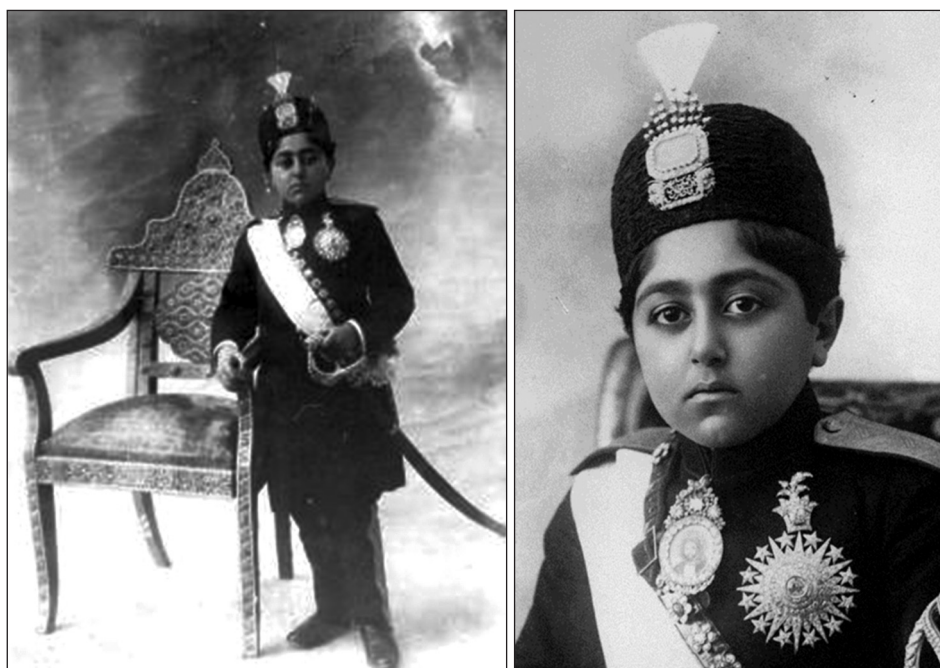
تصویر شماره ۵: نقاشی رنگ و روغن ناصرالدین شاه نشسته بر صندلی اروپایی با تمثال علوی اثر بهرام کرمانشاهی (۱۲۷۴ هـ. ق. / ۱۸۵۷ م)
(Diba & Ekhtiyar, 1998: 244)

تصویر شماره ۶: نقاشی رنگ و روغن اثر هاکوب هوناتانیا (۷۰-۱۸۶۰) (Diba & Ekhtiyar, 1998: 246)

تصویر شماره ۷: قاب تمثال علوی (منبع: نسخه خطی نشان‌های دولت دلیر، کاخ گلستان، ش ۳۹)

تصاویر شماره ۸ و ۹ عکس‌هایی از احمدشاه قاجار درحالی‌که تمثال حضرت امیر را بر سینه دارد. (منبع: مجموعه شخصی)

تصویر شماره ۱۰: تصویری از تمثال علوی بر سینه احمد شاه قاجار (منبع: مجموعه شخصی)

ج. شمایل حضرت علی (ع) اثر اسماعیل جلایر موجود در کاخ گلستان

شمایل مقدس امیرالمؤمنین (ع) و حسنین (ع) و ابوذر و سلمان فارسی اثر اسماعیل جلایر هنرمند معروف و چیره دست عصر قاجار، از دیگر شمایل‌های موجود در خزانه سلطنتی کاخ گلستان است. در شمایل مزبور که با سیاه قلم کشیده شده، حضرت علی (ع) در حالی که شمشیری در دست دارند، بر روی پوستین دوزانو نشسته‌اند و در جوار حضرت در سمت راست، حسنین (ع) نیز دوزانو نشسته‌اند. در پشت سر ایشان ابوذر در حالی که بر عصایی تکیه داده، ایستاده است و در سمت چپ امیرالمؤمنین (ع)، سلمان با قامتی خمیده در حال سخن گفتن به تصویر کشیده شده است. در پشت زمینه تصویری از نخلستان قرار دارد و در زیر آن رقم «بنده شاه ولایت اسماعیل جلایر» مرقوم گردیده است (تصویر ۱۱).

خالق این اثر اسماعیل جلایر یا اسمعیل جلایر فرزند «حاجی زمان خان» از نقاشان طراز اول دوره ناصری در اواخر سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم هجری است که در تصویرسازی و چهره‌پردازی مهارت داشت^۱ (کریم زاده، ج ۱: ۱۳۶۳: ۶۶).

شمایل یادشده در قابی با چوب سفید ساده قرار گرفته است. بر روی چوب این قاب توسط دوست علی خان نظام الدوله^۲ تنکه‌هایی از طلای اشرفی به صورت گل و برگ قرار گرفته است (کتابخانه و موزه ملی ملک، سند ش ۶۱۶۴، ص ۴).

۱. اسماعیل جلایر نقاشی را در مدرسه دارالفنون آموخت و سپس در همین مدرسه به استادی رسید. او را از پیش قراولان شیوه «نقاشی خط جدید» می‌دانند. جلایر در اغلب آثار خود به جز چندتایی تاریخی قید نکرده است بدین جهت تاریخ فعالیت هنری وی نامعلوم مانده است. ولی از آثار باقی مانده وی و تاریخ‌ها و وقایع می‌توان چنین گمان برد که او در حدود سال ۱۲۶۲ هـ. ق/ ۱۸۴۶ م، متولد شده، در حوالی ۱۲۸۰ هـ. ق/ ۱۸۶۳ م، به همراه پدر به تهران آمده، در ۲۴ سالگی وارد دارالفنون شده، در دوره سلطنت ناصرالدین شاه در هنر خود درخشیده و تا سال‌های ۱۳۲۰ هـ. ق/ ۱۹۰۲ م، زنده بوده و کار می‌کرده است و در حدود ۶۰ سالگی درگذشته است. (کریم زاده، ج ۱: ۱۳۶۳: ۶۶)
۲. دوست علی خان معیرالممالک تنها پسر حسینعلی خان معیرالممالک خزانه‌دار و رئیس ضراب‌خانه شاهی بود. مادرش شیرین شاه خانم بسطامی دخترعموی پدرش بود. پس از درگذشت پدر در سال ۱۲۷۴ هجری قمری، تمام مقامات او را از جمله خزانه‌داری، ریاست ضراب‌خانه شاهی و حکومت یزد و گیلان، به ارث برد. از یاران نزدیک مستوفی‌الممالک بود. با توسعه انحصار خزانه دولتی و ضراب‌خانه شاهی ثروت کلانی اندوخت. او نیز مانند مستوفی‌الممالک از جناح محافظه‌کار دربار قاجار بود و با میرزا حسین خان سپه‌سالار و اصلاحات او مخالفت داشت. (امانت، ۱۳۸۴، ۵۰۹)

تصویر شماره ۱۱: تصویر شمایل مقدس امیرالمؤمنین (ع) و حسنین (ع) و ابوذر و سلمان فارسی اثر اسماعیل جلایر
(منبع: کاخ گلستان)

تصویر شماره ۱۲: شاه‌نشین تکیه دولت که جهت برگزاری مراسم تشیع ناصرالدین شاه تزئین شده است و شمایل مزبور بر دیوار نصب است. (منبع: کاخ گلستان)

تصویر شماره ۱۳: تصویری از شاه‌نشین تالار موزه (تالار سلام) کاخ گلستان که شمایل مزبور بر دیوار نصب شده است. (منبع: آلبوم خانه کاخ گلستان)

د. شمایل های حضرت علی (ع) اثر هاکوب هوناتانیا^۱

با مرگ نقاش باشی دربار، میرزا ابوالحسن غفاری معروف به صنیع الملک، ناصرالدین شاه لقب نقاش باشی دربار را به هاکوب هوناتانیا^۲ داد. بنا بر روایتی زمانی که هاکوب هوناتانیا در تبریز زندگی می کرده است، خواب نما می شود و سپس شمایل حضرت علی را می کشد (شمعی و خاچاطور، ۱۳۸۷: ۲۲).

شمایل حضرت علی (ع) منسوب به هاکوب هوناتانیا نقاش ارمنی دربار ناصرالدین شاه از شمایل های باقی مانده از عصر ناصری است. این اثر در اندازه ۷۲×۱۰۳ سانتی متر، بدون تاریخ و امضا در گنجینه هنرهای تزئینی اصفهان به شماره ۶۰۸ نگه داری می شود و یکی از بزرگترین شمایل های موجود در شمایل خانه سلطنتی بوده است. در این نقاشی علی بن ابیطالب (ع) قبای قهوه ای بر تن و دستاری سبز بر سر دارد. دست راست خود را بر روی غلاف شمشیر قرار داده، به دست دیگر تسبیحی دارد و بر روی حصیری که روی تخت انداخته شده نشسته است. نقاش تحت تأثیر نقاشی ارمنی و کلیسایی مسیحی که بالای سر امام دو فرشته حلقه گل به دست کشیده است (تصاویر ۱۴ تا ۱۷).

به نظر می رسد این اثر متعلق به صندوق خانه ناصرالدین شاه بوده و پس از مرگ او به دست حاجی محتشم السلطنه میرسد. یحیی ذکا این نقاشی را یکی از اولین آثار موجود هاکوب در ایران می داند (ذکا، بیتا: ۳۲-۳۴). درواقع یحیی ذکا بدون هیچ توضیحی در خصوص شمایل ها به واسطه آنکه شمایل های دیگر را ندیده چنین فرض کرده که شمایل مذکور اولین و اصلی ترین اثر هاکوب بوده است.

اما وجود شمایلی بدون رقم به تاریخ اهدای ۱۳۴۱ ه.ش در خزانه آستان قدس رضوی با شباهت های نزدیک به اثر هاکوب اولین دلیل برای رد این مدعاست. اطلاعات کاملی در مورد چندوچون تمثال و نقاش آن در دست نیست. صرفاً اطلاعاتی که در متن سند کتابچه جواهرات سلطنتی درباره آن آمده است که بدین شرح است: «روی پرده رنگ و روغنی، چهارچوبه دار، کار استاد، بدون رقم، با پرده روپوش تافته» شباهت این اثر با شمایل حضرت اثر هاکوب هوناتانیا موجود در موزه هنرهای تزیینی برای اثبات این مدعا که این شمایل نیز اثر هاکوب هوناتانیا است، کافی است. از آنجاکه در تصاویر مربوط مشهود است که این شمایل در تکیه دولت در مراسم مختلف بر دیوار نصب می شده و این تمثال مورد علاقه و احترام بسیار دربار بوده است، می توان گفت اصلی ترین و متقدم ترین شمایل تقدیم شده به شاه از جانب این نقاش همین شمایل موجود در خزانه موزه آستان قدس است.

حضرت علی (ع) در این اثر، روی ایوانی که با حصیر فرش شده، به صورت دوزانو نشسته اند و ذوالفقار دولبه روی پای ایشان قرار دارد و تسبیحی در دست دارند. بالای سر ایشان دو فرشته در حال پرواز هستند و دسته گلی را در دست دارند که بالای سر آن حضرت قرار گرفته است. احتمالاً بالای سر فرشتگان، «چشم الهی» موجود بوده زیرا علاوه

۱. به روسی: Акоп Овнатанян

۲. هاکوب بنیانگذار حقیقی نقاشی نوین ارمنی است. او در ۱۸۰۹م، در تفلیس، به دنیا آمد. هاکوب پنجمین نسل از خانواده هنرمند هوناتانیا به شمار می آمد که هر یک در رشته ای از هنر مهارتی خاص داشتند و سال هایی طولانی را در خدمت امیران گرجی در تفلیس به سر برده بودند. بنیانگذار این خانواده، که در زمان صفویان در قفقاز زندگی می کرد، هنرمندی است معروف با نام مستعار نقاش هوناتان (۱۶۶۰-۱۷۲۲م). او نقاشی ماهر و غزل سرایی دوره گرد بود. هاکوب نگارگر، چهره پرداز و صورت گری ماهر بود. موضوع اغلب آثار او چهره های ثروتمندان، بازرگانان، روحانیان، ارتشیان و بانوان عالی مرتبه تفلیسی است. هاکوب نقاشی های خود را در اندازه های کوچک ترسیم می کرد و در آثار خود تأکید زیادی بر روی مدل لباس و تزیینات آن داشت. (شمعی و خاچاطور، ۱۳۸۷: ۲۰)

بر تیرگی این قسمت، شعاع‌های نور از آن جایگاه به اطراف ساطع هستند. همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، این چشم احتمال مسیحی بودن مبدأ نقاشی و نقاش اثر که همانا کسی جز هاکوب هوناتانیان نیست را معرفی می‌کند. در کتابچه (ساکماق ۷/۱، ۱۹۶۵) اشاره شده که این اثر از ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۷ ق در اتاق عاج بوده است. ممکن است این تمثال نیز مثل اثر جلایر در مقاطعی به تکیه دولت برده شده باشد. همچنین از سند پیداست که اثر، پرده روپوش تافته داشته است که همین دقت عمل در محافظت از اثر، تقدم و ارزش اثر نسبت به دو اثر مشابه را نشان می‌دهد.

همچنین وجود عکسی از شمایی دیگر با ابعاد کوچک‌تر از این اثر با قاب زرین الماس نشان در موزه جواهرات ملی ایران از دیگر دلایل وجود چندین نقاشی از هاکوب هوناتانیان است (خاچاطور و شمعی، ۱۳۸۷: ۵۳). این تصویر در قاب هشت‌گوش سر تاجدار مرصع به ۱۱۹ قطعه الماس قرار دارد و ۶۱ مثقال و ۴ نخود وزن دارد. زیر قاب آئینه سنگی و پشت قاب به زیبایی قلم‌زنی شده است. در واقع عکسی از شمایل حضرت امیر در آن قرار دارد که به علت شباهت با نقاشی هوناتانیان با آن اشتباه گرفته شده و نخستین بار یحیی ذکا عکس شمایل واقعی در موزه جواهرات را با اثر هوناتانیان یکی دانسته است (تصویر ۱۸) (ذکا، بی‌تا: ۳۲). در حالی که بنا بر پژوهش حاضر با مقایسه این دو اثر می‌توان تفاوت‌های زیادی در آن‌ها یافت. به عنوان مثال در عکس شمشیر حضرت دارای بند است و تسبیح ایشان در وسط قلباقله شمشیر افتاده است، در حالی که در نقاشی چنین نیست. گردن مبارک حضرت امیر در نقاشی مشخص است؛ اما در عکس با محاسن پوشانده شده است. در عکس شمایل مبارک صورت شرقی‌تری دارد اما آنچه هوناتانیان به تصویر کشیده به شمایل‌های حضرت مسیح شباهت دارد. آستین‌های قبا در دو تصویر متفاوت است. هاله نور دور سر شمایل در نقاشی بزرگ‌تر و در عکس کوچک‌تر است. حجم صورت در دو تصویر متفاوت است.

بنابراین، می‌توان چنین نتیجه گرفت که هوناتانیان از شمایل مورد نظر تنها یک پرده ترسیم نکرده است و از آنجا که عکس شمایل مذکور که در قاب جواهر نشان قرار گرفته است، هیچ‌گاه از خزانه سلطنتی ایران خارج نگردیده است، اصالت بیشتری دارد و شمایل اصلی که عکس آن در این قاب قرار داده شده است، متقدم‌تر از شمایی است که یحیی ذکا خریداری کرده و به موزه هنرهای تزیینی اهدا کرده است.

هنریش بروگش^۱ نیز در توصیف نسخه اصلی این شمایل می‌گوید: «این تابلو را از هندوستان با قیمت گزاف خریداری کردند و ارزش هنری زیادی دارد. حضرت علی در این تابلو، روی گلیمی چهارزانو نشسته است و کتابی در دست دارد. چهره او آرام و نورانی است، موهای قهوه‌ای‌رنگ و ریش سیاه کوتاهی دارد، بالای سر او دو فرشته در حال پرواز هستند و یکپارچه نور، دورتادور چهره او را فراگرفته است، فرشته‌ها دست گلی را در دست دارند که می‌خواهند آن را مانند تاجی بر سر حضرت علی بگذارند» (بروگش، ۱۳۷۴: ۵۷۵). وی ضمن این توصیف بر این موضوع اشاره دارد که برخلاف سایر تصاویری که از بزرگان دین در ایران ترسیم می‌شد و در آن‌ها چهره شخصیت‌های مذهبی از جمله پیامبر و ائمه دیده نمی‌شد و جای چهره را سفید می‌گذاشتند، در این تابلو چهره حضرت علی (ع) به وضوح دیده می‌شده است (بروگش، ۱۳۷۴: ۵۷۵). بروگش شمایی را که از هندوستان آورده شده بود با شمایی که توسط نقاش ارمنی هوناتانیان کشیده شده - که به توصیف آن خواهیم پرداخت - اشتباه گرفته است. همچنین در این

1. Heinrich Karl Brugsch

تصویر برخلاف توصیف بروگش حضرت کتابی در دست ندارد.
در نتیجه تعداد شمایل های ترسیم شده توسط هاکوب هوناتانیان چندین مورد است و اگر شمایل موجود در موزه
هنرهای تزئینی را درباری بدانیم، تعدادی شمایل هنوز پیدا نشده است.

تصویر شماره ۱۴: شمایل حضرت امیر اثر هاکوب هوناتانیان (محل نگهداری: موزه هنرهای تزئینی اصفهان)

تصویر شماره ۱۵: تصویر فرشته‌ها بهشتی و تصویر چشم نمادین نقاشی

تصویر شماره ۱۶: شمایل امیرالمؤمنین (ع)

تصویر شماره ۱۷: قسمت غلاف شمشیر و دستان امیرالمؤمنین (ع) در شمایل

تصویر شماره ۱۸: عکس موجود در خزانه جواهرات ملی از نقاشی هاکوب هوناتانیا

تصویر ۱۹: تمثال حضرت علی (ع)، خزانة آستان قدس رضوی، اهدایی سرهنگ ابراهیم بیگلر زاده، ۱۳۴۱، ۱۹۰×۱۴۰ سانتی متر (بدون قاب)، (مأخذ: خزانة آستان قدس رضوی)

تصویر ۲۰: تمثال حضرت علی (ع) بر دیوار تکیه دولت، محرم ۱۳۰۶ ق / ۱۸۸۸ م، آلبوم خانه کاخ گلستان، آلبوم ۳۹۱ - عکس شماره ۱۱، (مأخذ: آلبوم خانه کاخ گلستان)

هـ. شمشه‌های حضرت رضا (ع)

یکی از رسوم متداول در آستان قدس رضوی در عصر قاجار ارسال خلعت از سوی آستانه برای رجال سیاسی به‌ویژه پادشاه بود (ساکماق، ش ۱/ ۱۹۶۵۷). از جمله هدایای ارسالی آستان برای ناصرالدین‌شاه یک جفت شمشه زرین مرصع مزین به شمایل مبارک حضرت علی بن موسی رضا (ع) بود. این شمشه‌ها در سال ۱۲۹۹ هـ. ق / ۱۸۸۱ م،

از سوی آستان قدس رضوی به ناصرالدین شاه تقدیم شده است. شمایل مبارک در زیر شیشه بدون جیوه سنگی قرار گرفته است و شمشه‌ها مزین به ۴۱۶ قطعه الماس تراش برلیان است و ۲۷ مثقال و ۶ نخود وزن دارد (کتابخانه و موزه ملی ملک، ش ۶۱ - ۶۴، ص ۳۳). در این شمایل سر تا شانه^۱ مبارک امام رضا (ع) به صورت سه رخ با دستار تحت الحنک و جامه سیاه‌رنگ به تصویر کشیده شده است. این نقاشی به سبک سیاه‌قلم کشیده شده و نقاش آن مشخص نیست. (تصویر ۱۹)

ملک الشعراي آستان قدس حاج میرزا محمدکاظم صبوری^۲ قصیده‌ای به مناسبت اهدای این خلعت سرود:

خلعتی آمد همایون همراه عید و بهار
بارک الله خلعتی کز یمن دارد زیب و فر

از در سلطان دین در پیشگاه شهریار
لوحش الله خلعتی کز فخر دارد پود و تار

...

شمسه‌اش را شمس خواندم عقل گفت ای بی‌خرد
هان بچشم حق نگر بنگر دو تمثال امام
در میان شمشه الماس بین بگرفته جای
حضرت ثامن رضا طغرای دیوان قضا

کی درون شمس باشد صورت ایزدانگار
می درخشد فرقد آسا از یمین و از یسار
گوهر درج ولایت همچو دُر شاهوار
دُر دُر ج ارتضی خورشید برج اقتدار

(صبوری، ۱۳۷۴: ۱۷۸-۱۷۹)

تصویر شماره ۲۱: تصویری از شمشه حضرت رضا (ع) (منبع: گنجینه جواهرات ملی ایران)

تصویر شماره ۲۲: تصویر ناصرالدین شاه به همراه شمشه‌های حضرت رضا (ع) که در تصویر دو شمشه به شکل سینه‌ریز در دو سمت در زیر گردن بند مروارید نمایان است.

۱. نوع پرتره‌نگاری: BUST: نیم تنه

۲. حاج میرزا محمدکاظم صبوری از احفاد میرزا احمد صبور کاشانی به سال ۱۲۵۹ ه. ق/ ۱۸۴۳ م، در مشهد متولد شد و چون دارای طبع ذوق شعر بود، از طرف ناصرالدین شاه به لقب ملک الشعراي آستان قدس رضوی ملقب گشت و در سال ۱۳۲۲ ه. ق/ ۱۹۰۴ م، وفات یافت. (صبوری، ۱۳۷۴: مقدمه)

و. جلد قرآن طلا منقش به شمایل حضرت علی (ع) موجود در خزانه جواهرات ملی ایران

از دیگر شمایل‌های موجود مربوط به عصر ناصرالدین شاه قاجار، شمایل منقوش برای روی یک جلد کلام‌الله مجید است. جلد قرآن مذکور از جنس طلا است و رو و پشت آن مرصع به الماس است. در وسط این جلد از قسمت رو، شمایل مبارک امیرالمؤمنین (ع) به صورت آبرنگ و زیر محفظه شیشه‌ای بدون جیوه سنگی کار شده است. اطراف تصویر در چهار گوشه جلد چهار لچکی مرصع به الماس نصب شده است. قسمت پشت جلد نیز شبیه قسمت رو مرصع گردیده است و در وسط تصویری از ناصرالدین شاه قرار دارد.

در شمایل مزبور حضرت امیر (ع) چهره‌ای شرقی و روشن با محاسنی کوتاه دارند و به حالت نشسته بر روی دوزانو به تصویر کشیده شده‌اند. شمشیری با غلاف قرمز رنگ و قلیاچه‌های طلایی در دست بر روی زانو دارند. در این شمایل قبای حضرت به رنگ قهوه است و دستاری نیز به رنگ قهوه‌ای بر سردارند و سقرلاط در زیر آن سفید رنگ است. شال کمر و سرآستین‌های ایشان نیز به رنگ سفید است. در پشت سر حضرت تصویری از بهشت به تصویر کشیده شده است (تصویر ۲۳).

تصویر شماره ۲۳: تصویری از کلام‌الله مجید که جلد آن منقش به شمایل حضرت امیر (ع) است. (منبع: گنجینه جواهرات ایران)

ز. شمایل پیامبر اکرم (ص) اثر میرزا علی اکبر خان مزین الدوله

شمایل پیامبر اکرم (ص) موجود در خزانه کاخ گلستان اثر میرزا علی اکبر خان مزین الدوله نطنزی یکی دیگر از آثار کمتر دیده شده است. در این اثر رنگ و روغن، پیامبر اکرم (ص) با چهره‌ای شرقی ایستاده در وسط تصویر به اقتباس از شمایل‌های حضرت مسیح (ع) در حالی که انگشت اشاره دست مبارک به سمت آسمان و در دست دیگر کتاب است به تصویر کشیده شده است. در گرداگرد شمایل تصویر فرشته‌ها با چهره انسان گونه کشیده شده است. قبای حضرت با رنگ روشن و عبا با رنگ کشیده شده است، آستین‌های عبا تا مچ دست را پوشانده است. شال باریک به رنگ عبا نیز بر کمر کشیده شده است. در این شمایل حضرت عمامه‌ای کوچک بر سردارند. (تصویر ۲۴)

این شمایل در قاب چوبی ساده به رنگ مشکی نگهداری می‌شود. گفته شده تا زمان سلطنت محمدرضا پهلوی نیز از این شمایل در مراسم‌های ملی و مذهبی استفاده می‌شده و جزئی از ملزومات تشریفاتی در مراسم سلام و اعیاد مذهبی در دربار بوده است (۱). دزواره‌ای، مصاحبه شخصی، اردیبهشت ۱۳۹۷). خالق این اثر میرزا علی اکبر خان

ملقب به (مزمین الدوله) نقاش، موسیقی دان، مترجم و از بنیان‌گذاران تئاتر ایران بود^۱ (بامداد، ج ۳، ۱۳۶۳: ۴۲۶).

تصویر شماره ۲۴: شمایل پیامبر اکرم (ص) اثر مزمین الدوله (محل نگهداری: کاخ گلستان)

ح. تمثال حضرت امیر (ع) (ساخته شده برای مظفرالدین شاه) موجود در خزانه جواهرات ملی ایران

دیگر شمایل موجود در خزانه سلطنتی، شمایل ساخته شده مربوط به دوره مظفرالدین شاه است. در این شمایل حضرت دوزانو بر روی پوستینی نشسته‌اند. چهره ایشان شرقی و نورانی کشیده شده است و در پشت سر ایشان شعاعی از نور وجود دارد. در این شمایل حضرت امیر (ع) قبای قهوه‌ای رنگ بر تن و شال سبزرنگ بر کمر دارند. شمشیری با غلاف قرمز و قلباچه‌های طلایی بر دستان امیرالمؤمنین (ع) کشیده شده است که دسته آن استخوان شیر ماهی است. سراسین‌های کشیده از زیر قبا است و کلاهی از سقرلاط قرمز و دستاری سبزرنگ بر روی سقرلاط تحت‌الحنک کشیده شده است.

این تمثال که توسط آجودان مخصوص خریداری شده است، ۴۷ مثقال و ۱۸ نخود وزن دارد و دارای ۷۶۶ قطعه جواهر است. پشت تمثال رقم «اقل الحاج، حاج محمد حسین» و تاریخ شهر ربیع‌الاول ۱۲۹۶ هـ. ق / ۱۸۷۹ م، نوشته شده است. جنس آن نیز از طلای پشت‌باز‌فرنگی ساز است (کتابخانه و موزه ملی ملک، ش ۶۱۶۴: ص ۲۹۹-۳۰۰).

این شمایل در جشن تاج‌گذاری مظفرالدین شاه از نشان‌های تشریفاتی بوده که در مراسم سلام مورد استعمال قرار می‌گرفته و صدراعظم آن را بر پیکر شاه می‌آویخته است (تصویر ۲۳ و ۲۴) (افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۸).

۱. میرزا علی اکبر خان مزمین الدوله از افراد دربار ناصرالدین شاه و فارغ‌التحصیل اولین دوره دارالفنون بود. او در بیستم ربیع‌الثانی ۱۲۶۳ ق. در نطنز اصفهان به دنیا آمد و جزو نخستین گروه اعزامی برای تحصیل در رشته نقاشی به پاریس بود. علی اکبر کاشانی از مدرسه هنرهای زیبای پاریس فارغ‌التحصیل شد. میرزا علی اکبر خان نطنزی از سوی ناصرالدین شاه به درجه سرتیپ اولی منصوب شد و لقب مزمین الدوله یافت. پس از بازگشت در دارالفنون مشغول به تدریس نقاشی، زبان فرانسه و موسیقی شد. از جمله شاگردان مزمین الدوله می‌توان به کمال‌الملک غفاری و مصورالملک و نیرالملک اشاره کرد. (بامداد، ج ۳، ۱۳۶۳: ۴۲۶)

تصویر شماره ۲۵: تصویر مظفرالدین شاه که تمثال مزبور بر سینه‌اش نصب شده است (منبع: مجموعه خصوصی).

تصویر شماره ۲۶: مجسمه مظفرالدین شاه که تمثال حضرت امیر بر سینه‌اش مزین است (منبع: موزه مخصوص کاخ گلستان).

۱ نتیجه‌گیری

شمایل‌نگاری که از مهم‌ترین ارکان هنر مذهبی در ایران است، از عصر صفوی با رسمیت یافتن مذهب شیعه، رونق و در عصر قاجار تحت تأثیر تحولات سیاسی و فرهنگی و همچنین علاقه شاهان قاجاری به نقاشی تکامل یافت. علاوه بر این، افزون‌تر شدن اهمیت شمایل‌های مذهبی در باور عمومی جامعه عصر قاجار موجب شد تا نگاه پادشاهان قاجار نیز بیش از گذشته معطوف به هنر شمایل‌نگاری شود و شمایل‌نگاری به عنوان یکی از هنرهای موردتوجه دربار قاجار رشد و نمو یابد. از طرف دیگر کارکرد سیاسی و مشروعیت بخشی شمایل‌ها نیز حمایت پادشاهان قاجار از این هنر را افزون‌تر نمود. بر همین مبنا هنرمندان بزرگی در زمینه شمایل‌نگاری پرورش یافتند و به

خلق شمایل‌های ارزشمندی اقدام کردند.

در شمایل‌های خلق‌شده دوره ناصرالدين شاه، هنرمندان قاجاری ضمن توجه به اسلوب و قواعد گذشته شمایل‌نگاری، نگاهی نیز به هنر غربی داشتند. در برخی از این شمایل‌ها با راه‌آبی مضامین هنری مسیحیت در ترسیم چهره‌ها و تلفیق چهره‌های شرقی با مضامین نقاشی اروپایی از مضامین الوهی همچون عین‌الله، ملائک و هاله نور در تزیین تصاویر، بهره برده‌اند. در این سبک تأکید بیشتری بر ظرافت در ترسیم لباس و پوشش شخصیت‌ها شده است.

در راستای تحولات فرهنگی دوره ناصرالدين شاه شمایل‌های تازه در قالب‌های تازه‌تری نظیر مدال و نشان نمود یافتند و در بیشتر موارد شمایل‌های موجود در دربار قاجار به‌مانند قالب‌های تمثال پادشاهان اروپایی جواهرنشان گردیدند. این شمایل‌های جواهرنشان چه در قالب زیورآلات شخصی پادشاه و چه در قالب نفایس موجود دربار در آداب و مراسم گوناگون دربار قاجار در معرض دید عموم قرار گرفته و می‌توانست نمادی از سرسپردگی و ارادت پادشاهان قاجار به مذهب تشیع قلمداد گردد.

از جمله دستاوردهای این پژوهش، یافتن وجوه تمایز دو نقاشی از هاکوب هوناتانیان است که به اشتباه یکی تلقی شده است. در این تحقیق با ارائه ادله و بیان شواهد اثبات شد که تعداد شمایل‌های ترسیم‌شده توسط هاکوب هوناتانیان چندین مورد است و اگر شمایل موجود در موزه هنرهای تزئینی را درباری بدانیم، تعدادی شمایل هنوز پیدا نشده است و به هیچ یک از شمایل‌های موجود نمی‌توانیم عنوان شمایل اولین یا اصلی بدهیم.

الف منابع

الف: اسناد و نسخ خطی

۱. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق)، سند شماره ۱/۱۹۶۵۷.
۲. نسخه خطی نشان‌های اهدایی دولت دلیر، کاخ گلستان، شماره بازایی ۳۹.
۳. کتابخانه و موزه ملی ملک، سند شماره ۶۱۶۴.

ب: منابع فارسی

۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۸۹)، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، با مقدمه ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
۵. _____، (۱۳۶۷)، مرآت البلدان، به کوشش: عبدالحسین نوائی و میر هاشم محدث، تهران: دانش‌گستر.
۶. _____، (۱۳۶۷)، تاریخ منتظم ناصری، ج ۱، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
۷. افتخارزاده، محمود، (۱۳۷۷)، ایران آئین و فرهنگ، تهران: رسالت قلم.
۸. افضل‌الملک، میرزا غلامحسین خان (۱۳۶۱)، افضل‌التواریخ، به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: تاریخ ایران.
۹. امانت، عباس (۱۳۸۴)، قبله عالم، تهران: نشر کارنامه.
۱۰. اوین، اوژن (۱۳۶۲)، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: نشر زوار.
۱۱. بامداد، مهدی (۱۳۶۳)، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، تهران: نشر زوار، چ ۳.

۱۲. بروگش، هنریش (۱۳۷۴)، در سرزمین آفتاب، ترجمه مجید جلیلود، تهران: نشر مرکز.
۱۳. بلوکباشی، علی (۱۳۸۰)، «شمایل نگاری در حوزه هنرهای عامه ایران»، کتاب ماه هنر، شماره ۳۱ و ۳۲، ۱۳۸۰، ۷-۳.
۱۴. بیالوتسکی، یان و صالح حسینی (۱۳۸۵)، «شمایل نگاری»، فرهنگ تاریخ اندیشه‌ها، ویراستار فیلیپ پی. واینر، ج دوم، چاپ اول، تهران: نشر معاد.
۱۵. پاکباز، رویین (۱۳۷۸)، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران: نشر زرین و سیمین.
۱۶. پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی، چاپ ۲.
۱۷. تدین، نجمه (۱۳۹۵)، «الگوی شمایل نگاری شیعه با تکیه بر بررسی شمایل نگارانه نسخه خاوران نامه فرهاد نقاش»، مجله شباک، ش ۴/۱۰، ۷-۱۹.
۱۸. جوانی، اصغر و حبیب‌الله کاظم نژادی (۱۳۹۵)، «بررسی ویژگی‌های شمایل نگاری شیعی در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای عصر قاجار (با تأکید بر واقعه عاشورا)»، دوره ۱۴، ش ۵۵، ۲۷-۴۶.
۱۹. خاچاطور، زویا و پوراندخت شمعی (۱۳۸۷)، «هاکوب هوناتانیان، نقاش دربار ناصری»، فصلنامه فرهنگی پیمان، ش ۴۶، سال دوازدهم.
۲۰. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
۲۱. ذکاء، یحیی (۱۳۸۲)، زندگی و آثار استاد صنیع‌الملک ابوالحسن غفاری ۲۸۳ - ۱۲۲۹ (ق)، ویرایش و تدوین سیروس پرهام، ترجمه بخش انگلیسی کلود کلباسی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۲. (۱۳۴۲)، میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری؛ مؤسس نخستین هنرستان نقاشی در ایران، مجله هنر و مردم، شماره ۱۰ و ۱۱.
۲۳. ———، «هاکوب هوناتانیان»، مجله طاووس (۱): ۳۲-۳۴.
۲۴. سپهر، عبدالحسین بن هدایت الله (۱۳۶۸)، مرآت الوقایع مظفری، با تصحیحات عبدالحسین نوایی تهران: زرین.
۲۵. سپهر، محمدتقی لسان‌الملک (۱۳۴۴)، ناسخ التواریخ، جلد ۳ و ۴: به تصحیح و حواشی محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیة.
۲۶. سرنا، کارلا (۱۳۶۲)، آدم‌ها و آیین‌ها در ایران، ترجمه علی‌اصغر سعیدی، تهران: زوار.
۲۷. شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۴)، هنر شیعی: عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
۲۸. صبور، حاج میرزا کاظم (۱۳۷۴)، دیوان، تصحیح محمد ملک‌زاده، تهران: میراث بان.
۲۹. عرفان، محمد (۱۳۸۵)، «شمایل نگاری در هنر تیموری و صفوی هنر شیعی»، کتاب ماه هنر، ۴۴ - ۴۰.
۳۰. عزیزالسلطان، غلامعلی‌خان «ملیجک ثانی» (۱۳۷۶)، روزنامه خاطرات عزیزالسلطان، جلد ۴، به کوشش محسن میرزایی، تهران: زریاب.
۳۱. عضدالدوله، سلطان احمد میرزا (۱۳۷۶)، تاریخ عضدی، با تصحیح و اضافات عبدالحسین نوایی، تهران: علم.
۳۲. عکاشه، ثروت (۱۳۸۴)، «شمایل نگاری»، مترجم: هلیا دارابی، مطالعات هنرهای تجسمی، شماره ۲۲، ۸-۱۱.
۳۳. عین‌السلطنه، قهرمان میرزا (۱۳۷۷)، خاطرات عین‌السلطنه، جلد ۱ و ۳، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، تهران: اساطیر.

۳۴. غازی، شوریده (۱۳۷۹)، «نگاهی به شمایل سازی مذهبی در ایران»، فصلنامه طاووس، شماره های پنجم و ششم.
۳۵. فالک، اس.جی (۱۳۹۳)، شمایل نگاران قاجار، مترجم علیرضا بهارلو، تهران: پیکره.
۳۶. فوریه، ژان باتیست ژوزف (۱۳۶۶)، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال، به کوشش همایون شهیدی، تهران: دنیای کتاب.
۳۷. کریم زاده تبریزی (۱۳۶۳)، محمدعلی، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی، ج ۱، لندن: ناشر محمدعلی تبریزی.
۳۸. محفوظی، محمدصادق (۱۳۹۴)، بررسی و مطالعه شمایل نگاری تشیع همراه با تزئینات هنری در تصویرگری ایرانی با تکیه بر آثار منتخب از موزه نسخ خطی و آثار فرهنگی، هنری دکتر محمدصادق محفوظی، مرکز دایرةالمعارف موزه نسخ خطی و آثار فرهنگی هنری محمدصادق محفوظی.
۳۹. معین، محمد (۱۳۸۹)، فرهنگ معین (یک جلدی فارسی)، به اهتمام عزیز الله علیزاده: تهران: میلاد، چاپ ۲.
۴۰. معین الدینی، محمد (۱۳۹۴)، «بررسی رابطه بین حمایت فتحعلی شاه قاجار از هنر و استفاده سیاسی از آن»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال یازدهم، شماره ۳۰، ۱۱۷-۱۴۰.
۴۱. ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۸۷)، سفرنامه عراق عجم، به تصحیح میر هاشم محدث، تهران: نشر اطلاعات.
۴۲. (بی‌تا)، سفرنامه ناصرالدین شاه به کربلا و نجف، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
۴۳. نواب، حسین (۱۳۴۹)، «قتل گریبایدوف»، مجله یغما، سال بیست و سوم، شماره ۵، ۲۷۶-۲۸۱.
۴۴. هدایت، رضا قلی خان (۱۳۳۹)، تاریخ روضه الصفاى ناصری، جلد ۹، تهران: انتشارات پیروز-مرکزی-خیام.
۴۵. هیلن برند، رابرت (۱۳۸۰)، تاریخ هنر و معماری اسلامی، مترجم اردشیر اشراقی، تهران: نشر روزنه.

ج: منابع خارجی

46. Diba. Layla S. Maryam Ekhtiar. Royal (1998), Persian Paintings: The Qajar Epoch 1785-1925. New York: I. B. Tauris Publishers in association with Brooklyn Museum of Art.
47. Eldem. edhem (2004), Ifthihar ve Imtiyaz (osmanli nisan ve madalyalari tarihi), baski eylul, Estambul.
48. Roby. jolian (1999), Qajar Portraits, New York, London, B.I: Tauris Publisher.

د: مصاحبه

۴۹. دزواره‌ای، احمد (۱۳۹۷)، مصاحبه، کاخ گلستان.

